

MAZSU JÁNOS

**A magyarországi tisztviselő-értelmiségi réteg
társadalmi szerkezetének változási folyamata a dualizmus időszakában**

(A réteg társadalomtörténeti makro-kutatásának határai és néhány fontosabb eredmény)

A referátum tárgyául választott tisztviselő-értelmiségi réteg társadalomtörténeti szempontú – és egy egységként kezelt – vizsgálatát több tényező motiválta.

Az első a magyar történetírás tradícióiban gyökerezik: a politikai és a közjogi kérdések központi problémaként való kezelésének következményeként a dualizmus időszakában kiépült politikai-igazgatási rendszer intézményeinek kutatásában a hazai politika- és jogtörténetírás magas színvonalon tárta fel ezen bürokratikus intézmények szerkezetét, jellegét és működési- funkcionális sajátosságait; a második világháború után kibontakozó hazai gazdaságtörténet-írás pedig elvégezte a kapitalizálódó gazdaságban kialakult és a tárgyi szakszerűség tevékenységköreit kialakító és működtető szervezetek elemzését. Nem támaszkodhatott azonban hasonlóan kiterjedt és színvonalas kutatási eredményekre azoknak a kérdéseknek a megválaszolása, hogy az említett uralmi illetve tárgyi szakszerűség bürokratikus intézményei, szervezetei az átalakuló hazai társadalom mely rétegéből verbuválták hivatalnoki karukat: milyen eszmei- társadalmi pozíciót foglaltak el ezek a tisztviselői csoportok, hogyan tagozódtak be a társadalom szerkezetébe: milyen ideológiai-erkölcsi értékek, tradíciók illetve anyagi kondíciók határozták meg életvitelüket, alakították ki csoportformálódásaikat és mentális arculatukat.

Bár a kérdések feltevése nem új, és a megválaszolásuk sem előzmények nélküli – gondoljunk a századelő polgári radikális csoportosulásának történeti szempontokat sem nélkülöző vizsgálataira vagy akár Szekfü Gyula, Erdei Ferenc és Bibó István írásaira –, a történelmi távlat hiánya és az ideológiai- politikai szempontok uralkodó volta miatt nem eredményezték a kérdések megválaszolása alapjául szolgáló társadalmi folyamatok szaktudományos elemzését. Az ezekhez vezető kutatások beindulása az 1970-es évek elejéig várhatott magára – és ma is csupán az első eredményekről, semmint a kutatási folyamat eredményes befejezéséről beszélhetünk.

A második motiváló tényező a magyarországi értelmiség kialakulási folyamatának jelenleg még csupán részleteiben igazolható, így javarészt hipotetikusnak tekinthető értelmezése, amely vázlatosan a következő:

Magyarországon a gazdasági- társadalmi elmaradottság miatt a kiegyezéssel létrehozott polgári centralizált államhatalom a felvilágosult abszolút állam tapasztalatait és eszköztárát is integrálva nemcsak a közhatalom politikai intézményrendszerét szervezte meg és vonta közvetlen irányítása alá, hanem a felzárkózási stratégia részeként maga szervezte meg azokat az igazgatási, szakigazgatási, valamint infrastrukturális intézményeket és szervezeteket is – hatalmi bürokratikus intézményeibe integráltan vagy azok mintájára közvetlen irányítása alatt –, amelyek feladata részben a gazdaság tőkés átalakulása feltételeinek megteremtése volt, részben pedig piaci funkciók helyettesítőjeként direkt organizáló szerepet kellett betölteniük. Másik oldalon az a tény, hogy a Monarchia piacának keretei között a magyar gazdaság modernizációjának finanszírozása – a kiegyezéstől a századfordulóig – túlnyomóan külföldi tőkére épült, azzal a következménnyel járt, hogy a tárgyi- gazdasági szakszerűség értelmiségi feladatkerit az átalakulás korai szakaszában megjelenő tőkés nagy gazdasági szervezetek hozták létre és működtették.

Így nem tekinthető különösnek, hogy a magyarországi polgári társadalom kialakulásának sodrában a professzionális értelmiség döntő többségben mint megszervezett, bürokratikus szervezetek által integrált hivatalnok-értelmiség jött létre. A kiegyezéstől a századfordulóig a tisztviselő-értelmiségi keresők kevesebb mint tíz százaléka volt ténylegesen tőkés vállalkozóként a piaccal közvetlen kapcsolatban lévő ún. szabad foglalkozású értelmiségi, a századfordulón és a huszadik század első évtizedében arányuk – a társadalmi csoport abszolút számának gyors növekedése ellenére – tovább csökkent. (Lásd: 1. táblázat.)

1. táblázat
Tisztviselő- és értelmiségi réteg
kereső foglalkozási arány szerint 1900–1910-ben Magyarországon
(Horvát-Szlavónia nélkül)

<i>I. Állami alkalmazottak</i>	<i>1900</i>	<i>1910</i>
1. Törvényhozás	278	202
2. Közigazgatás	34 135	41 442
3. Igazságszolgáltatás	11 184	11 209
4. Tanügy	8 418	13 814
5. Közegészségügy (bábák, ápolók nélkül)	3 110	4 879
6. Véderő	7 888	9 684
7. Állami vállalatok tv.	<u>11 917</u>	<u>14 537</u>
	76 930 (35,22%)	95 767 (32,37%)
 <i>II. Egyházi szolgálatban</i>		
1. Papok, szerzetesek, apácák	18 003	18 637
2. Egyházi tisztviselők	2 896	2 388
3. Tanítók, tanárok (községiek is!)	<u>28 049</u>	<u>33 082</u>
	48 948 (22,40%)	54 107 (18,29%)
 <i>IV. Magánvállalatok, ill. intézmények alkalmazottai</i>		
1. Mezőgazdaság (erdészet is)	11 350	10 604
2. Ipar (bányászat is)	17 328	32 167
3. Kereskedelem	25 839	44 881
4. Közlekedés, posta	10 706	17 194
5. Magán tanintézetek	1 220	1 682
6. Betegsegélyző pénztári orvosok	272	370
7. Tudományos és közérdekű társulatok	1 220	3 555
8. Ügyvédek és írnokok	4 201	7 905
9. Gyógyszerészsegédek	1 274	2 283
10. Egyéb tisztviselő- és díjnok	<u>1 863</u>	<u>1 684</u>
	75 273 (34,5%)	122 325 (41,35%)
 <i>V. Tulajdonképpeni szabadfoglalkozású értelmiség</i>		
1. Ügyvédek	4 190	6 443
2. Orvosok (állatorvosok is!)	2 696	2 580
3. Irodalom, művészet	3 870	5 304
4. Magántanárok, nevelők	5 565	7 821
5. Mérnökök	858	1 409
6. Magántitkárok, tanácsadók	<u>48</u>	<u>63</u>
	17 227 (7,88%)	23 620 (7,98%)

Forrás:

- Magyar Statisztikai Közlemények Új sorozat 27. k. 270–274.
- MStK. Ű.s.62. k. 211.
- MStK. Ű.s.64. k. 205–211.
- A m. kir. kormány 1900. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv Budapes, 1901. 119⁺; 449.; 569–603.; 660–710.
- A m. kir. kormány 1910. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv Budapest, 1911. 67.; 119.: 225–261.; 322–385.

Ha mindezekhez hozzávesszük, hogy a magyarországi tisztviselő-értelmiség kialakulása és gyors növekedése a hazai társadalom rendkívül alacsony műveltségi- képzettségi körülményei között zajlott le – a kiegyezés időszakában az ország lakosságának közel kétharmada volt analfabéta, de a huszadik század elején is még a városi polgárság különböző foglalkozási csoportjainak kevesebb mint egytizede rendelkezett legalább négy középiszkolai osztályos végzettséggel – így kevéssé tekinthető különösnek, hogy a tisztviselő-értelmiség műveltsége, képzettségi szintje a társadalom más csoportjai felé elkülönítő szerepet játszott.

A döntő tényező azonban az egyébként rendkívül heterogén tisztviselő-értelmiség egységes középosztályi arculatának kialakításában a politikai uralom antidemokratizmusa volt: a magyar középbirtokos kormányzati elit a tisztviselő-értelmiséget szervezte meg és emelte be a politikai és társadalmi uralom („közélet”) társadalmi bázisának szerepköreibe, beiktatva általuk a társadalmi és nemzetiségi autonómiák működését. A tisztviselő értelmiség „úri és művelt középosztály”-lyá formálását nem csupán adójuk kétszeres beszámítása, a műveltségi census, a közép- és felsőfokú oktatási rendszer asszimiláló és szocializáló szerepköre, a politikai és kulturális szervezetek szerkezete és gyakorlata, a klubok és kaszinók hálózata végezte, de a hivatalos politikai ideológia is megfogalmazta elvárásait a réteggel szemben a nemzetállami feladatok megoldásában, a magyar politikai és kulturális hegemonia biztosításában.

A folyamat sikerét bizonyítja Buday Dezső immár klasszikussá vált tanulmányának következő megállapítása: „... a magyar honorátior-osztály teszi tehát egyúttal a magyar középosztályt is. . . nincs más középosztályunk.”

A harmadik motíváló tényező a magyarországi tisztviselő-értelmiség egységes vizsgálatában a források szerkezete.

A társadalmi csoport makrostruktúrájának elemzéséhez az alapvető források a dualizmus kori népszámlálások, a tisztviselőket foglalkoztató intézmények jelentései, statisztikai adatközlései. Ezek a statisztikai források lehetővé teszik a réteg létszámának, szakmai- foglalkozási szerkezete alakulásának, vallási- és nemzetiségi összetétele változásának, esetenként kereseti, ház- és földbirtokviszonyainak elemzését. Az adatfelvételek jellege, szerkezete azonban nem nyújt lehetőséget az említett szempontok együttes használatára a vizsgálatban, azok különálló metszetek maradnak. Ezek a források egyáltalán nem teszik lehetővé a réteg szociális- származási szerkezete alakulásának közvetlen és átfogó vizsgálatát megfelelő adatok hiányában. A közvetett, áthidaló kutatási módszerek pl. a felekezeti adatok felhasználása a szociális tagozódás becslésére, vagy az értelmiséget képző oktatási intézményekben tanulók szociális adatainak vizsgálata a rétegbe irányuló belépési mobilitási folyamat feltárásához – csupán elnagyolt, bár a megközelítés első lépéseként megbízható eredményeket hoztak.

Részben a makrovizsgálatok eredményeinek finomítása, részben az ilyen megközelítéssel fel nem tárható életmód- és mentális viszonyok kutatása a célja a tisztviselő-értelmiség kiscsoportjai, illetve mikrostruktúrái vizsgálatának. Hivatali névjegyzékek, személyi anyagok, tisztí név- és címtárak, gazdacímtárak, nemesi és polgári családok almanachjai vezettek el néhány minisztérium tisztviselői kara származásának, szociális összetételének feltárásához, néhány megye hivatalnokai kara hasonló viszonyainak elemzéséhez. E téren az előrelépést gátolja a levéltári anyagok szétszórtsága, valamint a kutatást koordináló és finanszírozó program hiánya.

A mind módszertanában, mind forrásbázisában leginkább szerteágazó és sokrétű család- háztartás, életmódkutatásban megindult a tudományos műhelyé szerveződés folyamata, az első eredmények (Hanák Péter szerkesztésében) a közeljövőben kötetben kerülnek majd a nyilvánosság elé.

E rövid és vázlatos bevezető után a magyarországi tisztviselő- és értelmiségi réteg társadalmi szerkezete kutatásának három területén született eredményekről szeretnénk áttekintést nyújtani. Az első terület a réteg létszámának, szakmai- foglalkozási szerkezetének alakulása; a második a jövedelmi- kereseti viszonyok alakulása; a harmadik pedig az értelmiségbe irányuló társadalmi mobilitás folyamata.

1. A hazai tisztviselő- és értelmiségi réteg növekedésének és szakmai szerkezetváltásának fő tendenciái

Vörös Károly kutatásaiból tudjuk, hogy az 1840-es években az értelmiségi foglalkozásúak száma maximálisan 60–66 000 fő lehetett. Szakmai szerkezetük tükrözte a rendi- feudális társadalom funkciótól való elszakadás fázisát: a legnagyobb létszámú csoport az egyházi értelmiségieké volt (kb. 20 000 fő), míg létszámban a második – bár társadalmi és politikai szerepüket tekintve első – a köztisztviselőké (kb. 16 000). A tíz-tízezer főnyi gazdasági és pedagóguscsoport funkcióiban bekövetkezett változások, valamint a számukban még nem túl jelentős értelmiségi csoportok – mérnök, orvos, gyógyszerész stb. – kialakulása együtt mutatják, hogy e periódusban már a tőkés fejlődés beindulása, a magyar társadalom kezdődő polgárosodása vették át az indukáló szerepet az értelmiség fejlődésében.

Az 1840-es évek és a kiegyezés közötti időszak vizsgálatát a korabeli statisztikai felvételek hiányosságai rendkívül megnehezítik – az 1857. évi birodalmi népszámlálást eltérő felvételi módszerei teszik számunkra értéktelenné –, így a jelzett időszak fejlődési mozzanatait az 1869. évi népszámlálás korrigált adatai alapján ragadhatjuk meg csupán. Az összehasonlító kategóriákban az értelmiség számának növekedése átlagosan 67,31%-os volt, abszolút számuk 110 361 főt tett ki 1869-ben. Még szembe-tűnőbb az értelmiség növekedésének a dinamizmusa, ha a modern gazdasági szektorban foglalkoztatott tisztviselőket is figyelembe vesszük – bár az 1869. évi népszámlálás még nem sorolta őket az „értelmiségi foglalkozásúak” kategóriájába: az iparban és forgalomban alkalmazott 24 000 főnyi tisztviselével együtt az értelmiség növekedése meghaladta a 100%-ot, miközben a lakosságon belül képviselt arányuk meg megduplázódott. (1869-ben 0,89%.)

A növekedés okai között a birodalmi államszervezet bürokratikus intézményeinek kiépítése (köztisztviselők 222%-os növekedése), a képzett munkaerő iránti igények jelentős emelkedése (pedagógusok 272%!), valamint a gazdaság tőkés fejlődésének kibontakozása (magántisztviselők 20%-os arányának kialakulása a rétegen belül) játszottak döntő szerepet (lásd 2. táblázat).

A hazai tisztviselő- értelmiségi réteg növekedésének második szakasza a kiegyezéstől az ipari forradalom kibontakozásáig, az 1880-as évek végéig a növekedési ütem lelassulását hozta: ebben a két évtizedben a gyarapodás átlagosan mindössze 25% (172 636 fő) és a foglalkozási csoportok arányaiban sem történt lényeges eltolódás. (Ennek okait főként az 1873-as gazdasági válság hatásaiban kereshetjük). Az értelmiség fejlődésének ez a jellege megfelelt a magyar társadalom e két évtizedben végbement ugyancsak lassú, de átfogó átstrukturálódásának. A változások nem mennyiségi téren voltak jelentősek, hanem a következő területeken:

- A politikai hatalom jellegének megváltozásával átalakult a hatalmi bürokratikus intézményrendszer, megváltoztak az állami alkalmazottak szervezeti- függőségi viszonyai és részben személyi állományuk is kicserélődött.
- Emelkedett és differenciálódott a réteg képzettségi színvonala, miközben törvénny született a közigazgatási tisztségek betöltéséhez szükséges iskolai végzettség meghatározására.
- Általánossá vált a tisztviselő-értelmiség szakmai, érdekvédelmi alapon történő csoportos szerveződése.
- Kiépültek a hazai értelmiség fejlődésében is a tőkés piacgazdaság jellegzetes kísérői, a vállalkozás-szerű „szabad” foglalkozások, ha az említett okok miatt mind számszerű arányaikban, mind pedig típusként alárendelt szerepet is játszottak.

A múlt század utolsó évtizedétől az ipari forradalom kibontakozásának hatására a réteg növekedése és szakmai szerkezetének átalakulása újból dinamikusává vált. (Lásd: 3. táblázat).

Az 1890–1910 közötti időszak fejlődésének meghatározó tényezője volt a mezőgazdaságon kívüli gazdasági szektorokban foglalkoztatott tisztviselők növekedése az átlagosan 80%-kal növekvő rétegen belül: 1910-re a rétegen belüli arányuk 40% fölé emelkedett!

Közülük is a kereskedelmi és az ipari tisztviselők növekedése volt a legdinamikusabb (360, ill. 311%-os), míg a „tudományos társulatokban” foglalkoztatottak húsz év alatti megnyolcszorozódása azt bizonyítja, hogy a tudományosság intézményei ebben a periódusban teljesedtek ki. Az átlaghoz közelebb volt a köztisztviselők és a pedagógusok gyarapodása, ám így is a legnagyobb létszámú csoportjaivá váltak a századelőre a hazai tisztviselő-értelmiségnek. A múlt század 40-es éveitől 1910-ig ötszörösére növekvő és mind funkcionális, mind pedig szakmai szerkezetében modernizálódó tisztviselő-értelmiség még egy sajátossága érdemel figyelmet: ez a településtípusonkénti eloszlása.

A magyar gazdaság tőkés átalakulásának és a társadalom polgárosodásának jórészt a városokra és a városi társadalomra való korlátozottsága, a parasztság polgárosodásának lehatároltsága és meg-

rekedése azzal a következménnyel járt, hogy az értelmiség is aránytalan mértékben a városokhoz kapcsolódott. 1910-ben a tisztviselő-értelmiségiek negyötöde volt városi lakos, csupán a fővárosban a réteg egynegyede koncentrált. Budapesten foglalkoztatták az ipari tisztviselők több mint 40%-át, a kereskedelemben, a hiteléletben és a közlekedésben dolgozók egyharmadát, és itt élt a szabad foglalkozású értelmiség relatív többsége is.

A falvakban az értelmiségi foglalkozásuk sora a jegyzőre, a lelkészre, a népkolai tanítóra, ritkábban a gazdatisztre és esetleg a körorvosra redukálódott.

2. táblázat

Az értelmiség növekedése az 1840-es évek és 1869 között Magyarországon, foglalkozási csoportonként

Foglalkozási csoport	1840-es évek (maximum)	1857	1869	Az 1869. évi létszám az 1840-es évek %-ában
Pap, lelkész	20 686	19 606	19 858	96,00
Közhivatalnok	16 000		35 540	222,13
		52 789		
Pedagógus	10 000		27 221	272,21
Gazdatiszt	10 000	4 958	16 063	160,63
Ügyvéd	4 800	3 345	4 884	101,75
Orvos, gyógyszerész	3 000	7 267 *	5 295 +	167,50
Kulturális értelmiség: (írók, újságírók, művészek)	1 000	12 571 **	2 000 ++ kb.	200,00
Műszaki értelmiség (mérnökök)	1 000	—	+++	—
Ipari tisztviselők (bányászat és kohászat is!)	—	—	12 608	—
Kereskedelmi tisztviselő	—	—	6 566	—
Szállítási tisztviselő	—	—	5 517	—
Pénzügyi tisztviselő	—	—	2 413	—
Összesen	66 000	—	137 965	209,04

* = Ápolók és bábák is

** = Magánoktatók, táncoktatók, nevelők stb. is

+ = Orvos 2807, sebész 1051, gyógyszerész 1437

++ = A kulturális értelmiségen belül a „művész” kategóriába sorolták a cigányzenészeket, vásári mutatványosokat stb. is. A hivatásos írók, újságírók száma 715 volt – majdnem kétszerannyi-nak véve a képző-, zene- és színművészek számát a kétezres összlétszám tekinthető reálisnak. Ezt a későbbi népszámlálások is valószínűsítik.

+++ = Magánmérnökök és vegyészek, valamint az alkalmazásban állók is, az egyes gazdasági ágak tisztviselői között.

Forrás:

— A magyar korona országaiiban 1870 elején végrehajtott népszámlálás eredményei. Pest, 1871. 257, 260–311.

— *Vörös Károly*: A modern értelmiség kezdetei Magyarországon. Valóság, 1975/10.

3. táblázat

*Az értelmiség nagyobb szakmai csoportok szerinti megoszlása 1900–1910-ben
(Horvát-Szlavóniával együtt)*

	1900		1910		Növekedés 1890–1910 1890 = 100%
1. Közigazgatási szolgálat	38 588	16,77	46 799	15,04	162,08
2. Igazságszolgáltatás	21 512	9,35	28 097	9,03	165,65
Ebből: ügyvéd	4 507	4,96	6 743	2,17	154,91
segéd	1 846	0,80	4 364	1,40	298,09
3. Egyházi szolg.	23 346	10,14	23 406	7,51	109,00
4. Tanügy	46 866	20,36	60 834	19,54	163,80
5. Közegészségügy (bábák nélk.!)	9 635	4,19	12 232	3,93	156,56
6. Tudományos és közérd. társ.	1 290	0,56	3 793	1,22	813,95
7. Irodalom és művészet	4 154	1,81	5 614	1,80	226,10
8. Egyéb értelmiség	3 146	1,37	3 698	1,19	107,28
Ebből magánmérnök	858	0,37	1 409	0,45	219,81
9. Őstermelés	13 558	5,88	12 367	3,97	97,03
10. Bányászat- és kohászatban alk. tisztviselők	1 212	0,53	1 664	0,54	124,74
11. Iparban alk. tisztviselők	18 011	7,83	34 086	10,95	311,35
12. Kereskedelemben alkalmazott tisztviselők	27 174	11,79	47 892	15,39	360,14
13. Közlekedés	21 670	9,42	30 796	9,89	196,73
	230 162	100%	311 260	100%	180,30

Forrás:

Magyar Statisztikai Közlemények Ú.s. 64. k. 166⁺–167⁺

2. A jövedelmi viszonyok alakulásának főbb sajátosságairól

A folyamat részletekbe menő elemzése helyett e területen is csupán az eredmények összegezésére és néhány következtetés ismertetésére szorítkozhatunk.

Az értelmiségi keresők föld- és házbirtokviszonyairól 1900-ban és 1910-ben felvett adatok bizonyítják, hogy a réteg megélhetési forrásai között a tradicionális nemesi értelmiség létalapja, a földbirtok, a századfordulóra már jelentéktelen arányúvá vált, a tisztviselő-értelmiségi réteg jövedelmét döntő mértékben a foglalkozásából származó kereset adta.

A századelőn az értelmiségi keresők mindössze 1%-ának volt jelentősebb – 100 holdon felüli – földbirtoka, az „ezerholdasok” közé pedig csupán 100–150 értelmiségi tartozott. A jövedelem és életmód szempontjából még számottevő – 100 hold alatti – földbirtoka a tisztviselő-értelmiség megközelítően egyhatodának volt: viszonylag magas volt a földbirtokosok aránya a köztisztviselők és az ügyvédek között (átlagosan 15, illetve 30%), a másik póluson, a gazdasági szektorban foglalkoztatott tisztviselők között viszont fehér hollónak számított a jelentősebb földtulajdonos.

A dualizmus időszakának értelmisége munkaviszony és keresetforrás szempontjából három nagy csoportra oszlott: a közalkalmazottakra, a magánalkalmazottakra és az ún. szabad foglalkozásúakra. A három csoport esetében más és más mennyiségű és jellegű forrással rendelkezünk. A közalkalmazottakról az egész periódust átfogó, többnyire a költségvetésekből kiszámított névleges átlagkereseteken kívül figyelembe vettük a fizetésrendezések kereseti besorolásait is. A magánalkalmazottak kereseti viszonyairól átfogó adatbázisra csupán a századfordulótól találtunk, így is csak a névleges átlagkereseteket tudtuk kimutatni. A szabad foglalkozásúak jövedelmére vonatkozóan pedig közvetett illetve szórványadatokkal rendelkezve gyakran kellett a becslés módszeréhez folyamodni. Az értelmiségi háztartási költségekre vonatkozó források lehetőséget adtak viszont két idő-

pontban is (1890-ben és 1906-ban) a keresetek reálértékének mérésére, valamint az értelmiségi család létminimumához szükséges kereset kiszámítására. Külső viszonyítási pontként napszámos, illetve munkáskereseteket volt módunk felhasználni.

A dualizmus első évtizedeiben a tisztviselő-értelmiség egyötödének keresete maradt a kiszámított értelmiségi minimumszint alatt, ami sem a középosztályi életmódot, de gyerekeik taníttatását sem biztosította számukra, annak ellenére, hogy még az ő keresetük is átlagosan 2–4-szerese volt a mezőgazdasági illetve az ipari munkásság keresetének. A réteg jellegadó zöme – mintegy háromnegyed része az említett munkáskeresetek 5–8-szorosának megfelelő keresettel rendelkezett – igen nagy belső szóródással. Az értelmiség 5–6%-a – a közigazgatási főtisztviselők, egyetemi tanárok, sikeres ügyvédek, orvosok, mérnökök és művészek – bírtak kiemelkedő jövedelemmel, nemritkán egy 500 holdas birtok árát is megkeresték évente. A magyar középosztályi értelmiség kereseti viszonyai szempontjából az 1880-as évtized tekinthető az aranykornak, amely a középosztályinak tekintett életnívójukat megalapozta.

A századforduló előtt beinduló, majd 1906-tól felgyorsuló infláció viszont vaskorrrá tette századunk első évtizedét: a 300 000 főnyire növekedett értelmiségi keresők mintegy 40–45%-a került az értelmiségi létminimum alá (2000 korona), míg 35–40%-uk évi keresete mozgott a 2000–4000 koronás határok között, és kb. 15%-uk keresett többet 4000 koronánál. Ez utóbbiak közül a 6000 korona feletti keresők nem érték el a 4%-ot.

Az átlagkeresetet és a szóródást figyelembe véve:

- 2000 korona alatti keresettel bírtak a népiskolai és szakiskolai tanítók, a magántisztviselők egészének 80%-a, a közigazgatási írnokok és díjnokok, az állami köztisztviselők 25%-a (XI–XII. fizetési osztályba tartozók), a városi köztisztviselők 40–41%-a és a vármegyei köztisztviselők 25%-a.
- 2000–4000 korona közötti fizetést húztak: a közép- és polgári iskolai tanárok, az állami köztisztviselők 65%-a (VIII–IX–X. fizetési osztály), a városi köztisztviselők 45%-a, a vármegyei tisztviselők 56%-a, az állami és magán vasúti tisztviselők, a kereskedelmi tisztviselők egytizede, a pénzintézetiek egyharmada, az iparban foglalkoztatott tisztviselők ugyancsak egytizede, és ide tartozott a szabad foglalkozásúak megközelítően 80%-a.
- 4000 korona fölött keresett: az állami köztisztviselők 10%-a, a városiak 14%-a, a vármegyeiek 19%-a, e kereseti sávba tartoztak a főiskolai és egyetemi tanárok, valamint a szabad foglalkozásúak kb. 20%-a.

A tisztviselő-értelmiség kereseti-jövedelmi viszonyaiban a századelőn végbement változások legfontosabb következményei:

- felgyorsult a nők értelmiségi pályákra kerülésének üteme,
- válságba került és bomlásnak indult a tradicionális középosztályi családstruktúra és életmód, átalakultak az értelmiségi családok életstratégiái,
- az eltartottak számának radikális csökkenése következtében a tisztviselő-értelmiség relatíve csökkenő mértékben volt képes önmaga gyorsan bővülő reprodukciójában részt venni.

3. A tisztviselő-értelmiség irányába ható mobilitási folyamat jellegzetes vonásai

A tisztviselő-értelmiségi réteg összetételét alakító *belépési mobilitás* folyamata a közép- és felsőfokú tanintézetekben tanulók szüleiről felvett adatsorok alapján volt vizsgálható. Amint az a pályaválasztási arányokból is kitűnt, ezen intézmények tanulójának több mint 80%-a végzése után ugyanis értelmiségi pályákra került.

Az említett forrásokból a kiegyezéstől az 1890-ig tartó periódusra vonatkozóan három fő tendencia érvényesülése bontakozott ki:

- a tisztviselő-értelmiségi réteg gyors növekedésének megfelelően nyitott volt, saját utánpótlásában mindössze 40% körüli arányban vett részt – ezen arány növekedése a vizsgált periódusban néhány százalékos volt csupán,
- ugyanilyen arányt képviseltek az utánpótlásban a városi polgárság gyerekei – az 1890. évi adatok finomabb bontásából az is kiderült, hogy közöttük túlnyomó többségben – 90%-ban a kis- és középpolgári családokból kerültek elő,
- a legnehezebben értelmezhető ebben az időszakban az agrárnépességhez tartozó kategóriák.

Csak az állapítható meg bizonyossággal, hogy a birtokosi és paraszti családokból származók együttes aránya a két évtized folyamán egyenletesen csökkent 20%-ról 17,53%-ra, a teljesen földtelen agrárnépesség részesedése pedig alatta maradt a 2%-nak.

A századfordulót megelőző és követő két évtizedben az értelmiség részesedése az utánpótlási folyamatban nem csupán nem emelkedett, hanem néhány százalékot csökkent is. Töretlenül érvényesült viszont az agrárnépesség térvesztése: az 1908/09-es tanévben részesedésük már 15% alá süllyedt. A pontosabb adatfelvételekből az is kiderült, hogy a dualizmus utolsó két évtizedében nem lehetett több a nemesi- birtokosi családokból származók aránya 6–7%-nál, s ugyanennyit képviseltek a gazda illetve földművelő családokból kikerülők is.

A városi polgárság 8%-os térnyerésének a dinamikáját az önálló egzisztenciával nem rendelkező kispolgári csoportoknak (hivatalszolgák, altisztek, házmesterek stb.) a mobilitási folyamatba való bekapcsolódása adta. Századunk első évtizedében jelent meg az ipari munkásság is az értelmiség utánpótlási bázisában, – igaz arányuk nem érte el a 3%-ot.

A középiskolai tanulók nemzetiségi és felekezeti adatainak elemzése újabb oldalakról világította meg és finomította a mobilitásról nyert, itt csupán vázlatosan ismertetett képet.

A kiegyezéstől a világháború kitérésének évéig a tanulók között a magyar anyanyelvűek aránya fokozatosan emelkedett 70%-ról 84%-ra. Az asszimiláció tényleges méreteiről azonban csak akkor nyertünk hiteles képet, amikor a tanulók nyelvtudására vonatkozó adatokat is bevontuk vizsgálataink körébe. Ezeket is figyelembe véve úgy véljük, hogy a dualizmus időszakának egészében az értelmiségi pályákra kerültek között 40–50% között volt az asszimilánsok tényleges aránya, és többségük esetében az asszimiláció folyamata a századelő évtizedeire a befejező fázisba jutott. Döntő többségük a zsidó és a német városi polgári családokból került ki, de jelentős – mintegy harmados – arányt képviseltek közöttük összességükben a szlovák, román és szerb asszimilánsok is. Ez utóbbi nemzetiségi csoportok értelmiségjelöltjeinek dilemmáját és választási arányait hadd érzékeltessem csupán egy példával: a századfordulón a román anyanyelvű középiskolai hallgatók mindössze egynegyede választotta a

4. táblázat

A közép- és polgári iskolai tanulók szülei társadalmi állása szerinti megoszlása Magyarországon

Szülők társadalmi állása	1900/01		1908/09	
	közép-iskola	polgári iskola	közép-iskola	polgári iskola
Nagybirtokos és bérlő	2,40			
Kisbirtokos és bérlő	13,91	9,43	15,33	9,2
Nagyiparos és gyáros	1,30			
Kisiparos	15,01	20,85	14,01	20,5
Nagykereskedő, vállalkozó	1,75			
Kereskedő, szatócs	11,22	14,81	11,86	13,5
Köztisztviselő	14,47	15,24	11,16	11,7
Magántisztviselő	6,25	5,44	8,58	8,1
Katona	0,90	1,00	1,15	1,3
Más értelmiségi (diplomás)	16,24	7,93	17,85	5,9
Magánzó	6,71	5,46	8,20	6,6
Östermelő, alkalmazott	1,61	3,29	2,04	3,5
Iparban alkalmazott	1,68	4,23	2,07	5,4
Kereskedelemben alkalmazott	1,52	3,48	3,71	6,6
Személyi szolgálatban és egyéb	5,30	8,80	4,10	7,6
	100%	59,302	67,699	69,588

Forrás: ·

Magyar Statisztikai Évkönyv Ú.f. IX. 331. és 342.

Magyar Statisztikai Évkönyv Ú.f. XVII. 363. és 379.

román tanítási nyelvű középiskolákat – mivel ezek zsákutcát jelentettek a modern értelmiségi pályák felé – háromnegyed részük magyar tannyelvű intézetekben tanult.

Hanák Péter bizonyította forrásokra alapozottan, hogy a különböző származású értelmiségiek eloszlása a tisztviselő-értelmiségi foglalkozási csoportok között rendkívül polarizált volt: míg a köz-tisztviselői pályán levők jellegadó zömét a nemesi ill. birtokosi származásúak adták, a magántisztviselők és a szabad foglalkozásúak között hasonló súllyal szerepeltek a zsidó polgárságból származók – a többi helyet pedig a mind felekezeti, mind nemzetiségi, mind pedig társadalmi tradíciók szempontjából rendkívül heterogén közép- és kispolgári származásúak foglalták el.

Annak a kérdésnek, hogy a polgári származásúak túlsúlyba kerülése a tisztviselő-értelmiségen belül miért nem járhatott a réteg polgári arculatúvá válásával – valamint a bevezetőben is említett kérdések többségének a pontos, társadalomtörténeti kutatásokra alapozott megválaszolása azonban nem volt lehetséges a beszámolómban ismertetett vagy hasonló makrostrukturális közelítéssel. Remélhetően a megindult mikrostrukturális vizsgálatok közelebb visznek bennünket a hipotéziseken túlmenő magyarázatokhoz, válaszokhoz.

Bureaucracy in Austria, Hungary and Germany in the 19–20th Centuries

In July 1984 an international conference was held in Budapest on this topic. In our present issue we publish some of the papers read there. Quite a lot of attention was paid to the methodological aspects, especially to the possible sources. *Helga Berndt*, for example, gave a thorough introduction to the problems concerning the personnel documents of Prussian and German government employees (1871–1932) referring to numerous examples of the social composition of top-level Prussian and German bureaucracy in various ministries. *Horst Handke* dealt with the formation of bureaucracy in Germany before 1914. According to his definition the concept of bureaucracy covers only civil servants in state administration. Leading employees in the economic life do not belong to this layer, only in case of direct state intervention into economic life. Horst Handke also emphasized the internal stratification of the layer of civil servants, most of his paper was devoted to this problem. His international comparisons were also thought –provoking: e.g. around 1909 in Germany 13 per cent of the total labour force was employed by the state, whereas the same proportion in the USA was 4.4 per cent. *Waltraud Heindl* discussed the formation of top-level bureaucracy in Austria from 1780 to 1867. She clearly differentiated between two problems: the institutional framework of bureaucracy and the social composition of civil servants. The most striking result of the paper was that during most of the period discussed only a minority of high level civil servants came from traditional aristocratic and noble families. The majority – though often first-generation noblemen – followed a bourgeois way of life. *Jan Havranek* dealt with the role of Czechs in the bureaucracy of the Austro-Hungarian Monarchy. The state-administration of the Monarchy was quite supra-national, still the representation of the national interests on all levels was a major political issue. Jan Havranek gave a detailed survey of Czech representation in a number of institutions of public administration. *János Mazsu* examined the transformation of the layer of Hungarian civil servants from 1867 to 1918. The most important characteristic feature of this layer was that its function was not limited to carrying out the political power of the state but extended to several other spheres of life as well. In other words: at this stage of the shaping of the Hungarian bourgeois state, professionals, in the majority of cases, were employees of the state. Another striking phenomenon in Hungary is that in spite of the increasing proportion of civil servants of bourgeois origin the layer as a whole preserved the characteristics of the nobility.

Бюрократия в Австрии, Венгрии и Германии в 19–20. вв.

В июле 1984-го года в Будапеште состоялась международная конференция по этой теме. В этом номере нашего журнала мы публикуем несколько докладов конференции. Конференция уделяла большое внимание методическим вопросам, связанным в первую очередь с источниками. Так например Хельга Берндт весьма подробно занималась оценкой бумаг высокопоставленных кадров прусской и немецкой бюрократии, на основе многих примеров она анализировала общественный состав высокопоставленных кадров различных прусских, немецких министерств в период между 1871–1932 годами. Хорст Хандке занимался возникновением немецкой бюрократии до 1914-го года. Согласно его определению понятие бюрократии содержит в себе только служащих государственного аппарата. Служащие, играющие ведущую роль в экономической жизни причитываются сюда только тогда, если государство непосредственно вмешивается в хозяйство. Хорст Хандке подчеркивал внутреннее разделение бюрократии, большую часть своего доклада он посвятил анализу этой проблемы. Большое внимание

вызвали его утверждения, сделанные на основе сравнительного метода, так например то, что около 1909-го года в Германии 13% всей рабочей силы работало в государственных учреждениях, в то время в Соединенных Штатах всего 4,4%. Темой доклада Вальтрауда Хейндла являлось возникновение высшей бюрократии в Австрии в 1780–1867. гг. В своем докладе оно арко отличил два аспекта темы: возникновение бюрократии как учреждения и состав бюрократии как общественного слоя. Самое большое внимание заслуживало то его утверждение, согласно которому в указанный период только меншинство высокопоставленных служащих происходило из аристократических, дворянских семейств; большинство родилось в семьях буржуазии или нового дворянства. На основе образа жизни они тоже причитываются к буржуазии. Ян Хавранек подвергал анализу роль чехов в бюрократии Австро-Венгерской Монархии. Хотя администрация Монархии носила наднациональный характер, представление национальных интересов являлось важным политическим вопросом на каждом уровне. Ян Хавранек подробно показывал чешское представительство в различных учреждениях администрации Монархии. Темой доклада Яноша Мажу являлись изменения в общественной структуре венгерских служащих в эпохе дуализма. Он подчеркивал в первую очередь то, что во время возникновения венгерского буржуазного общества подовляющее большинство профессиональной интеллигенции стояло в государственной службе. Другим своеобразным венгерским явлением, бросающимся в глаза является то, что среди этой служащей интеллигенции постепенно начинают преобладать те, которые происходят из среды буржуазии, но этот процесс не сопровождался возникновением буржуазного облика этого слоя.